

підписується відповідно до своїх уявлень про соціальні цінності і їх реальні можливості.

II етап (10-й клас) — період уточнення соціально-професійного статусу, формування знань та умінь.

III етап (11-й клас) — період адаптації передбачає уточнення соціально-професійного статусу, формування

знань, умінь і особистісних якостей, що підтверджують усвідомлений вибір педагогічної професії і установку на творче оволодіння нею.

На кожному віковому етапі учні повинні оволодіти певними знаннями, уміннями, навичками та розвинути особистісні якості, що визначають результативність їхнього професійного само-

визначення.

Такий комплекс можна подати у вигляді схеми.

Таким чином, виховання морально-психологічної готовності старшокласників до вибору професії вчителя іноземних мов — процес довготривалий, багатоступеневий, важливий елемент системи неперервної освіти.

Система знань, умінь, якостей на кожному віковому етапі формування морально-психологічної готовності старшокласників до вибору професії вчителя іноземних мов

Знання	Уміння	Якості
Для учнів 9-х класів		
Характеристика педагогічної професії, специфіка педагогічної праці вчителя іноземних мов, поняття «Професійний інтерес, нахили, самооцінка».	Самостійно працювати з професіографічною літературою, уміти зіставити власні інтереси, нахили, здібності з вимогами педагогічної професії, враховуючи специфіку педагогічної праці вчителя іноземних мов.	Позитивне ставлення до педагогічної професії, бажання працювати з дитячим колективом.
Для учнів 10-х класів		
Шляхи та умови формування професійних інтересів, поняття «Морально-психологічна готовність до вибору професії вчителя іноземних мов», професійно-значущі якості, загальні і спеціальні вимоги, які висуває педагогічна професія, професіограма вчителя іноземних мов, джерела отримання інформації про педагогічну професію, можливості і шляхи отримання фаху вчителя іноземних мов в умовах неперервної освіти, умови оптимального вибору педагогічної професії.	Аналізувати і складати професіограму особистості вчителя іноземних мов, визначати причини труднощів при виборі педагогічної професії.	Організаторські, комунікативні, експресивні здібності, педагогічна відповідальність, емоційність.
Для учнів 11-х класів		
Перспективи та тенденції розвитку педагогічної професії науки, роль людського фактора в сучасних умовах.	Здатність адаптуватися до педагогічної діяльності, моральних норм і цінностей дитячого колективу, складати програму самопідготовки до вчительської професії, обґрунтовувати свій вибір, адекватно оцінювати професійно-значущі якості.	Самостійність, творчість, самоаналіз, спостережливість, цілеспрямованість, педагогічне мислення, впевненість у своїх силах.

Особливості творчої роботи на уроках образотворчого мистецтва в початковій школі

Володимир ТОМАШЕВСЬКИЙ.

декан художньо-графічного факультету, доцент кафедри образотворчого мистецтва

Творча праця, як і будь-які інші форми активного ставлення людини до дійсності, потребує належної організації, визначення особливостей та вимог для її виконання. Розуміння важливості цього питання зумовлює увагу вчених, учителів, вихователів до творчого розвитку дітей та молоді, спонукає дослідників шукати нові шляхи становлення особистості й створення необхідних умов для її розвитку.

кані зайняти навчальні заняття з образотворчого мистецтва. Їхній зміст, спрямованість та характер впливу можуть сприяти розвитку художньої творчості учнів, формувати естетичне ставлення до навколишньої дійсності та мистецтва.

Про необхідність стимулювання й розвитку творчих сил і можливостей учнів у навчальному процесі писали відомі українські педагоги А.Макаренко, В.Сухомлинський, К.Ушинський, філософи, культурологи та естетичні аспекти творчості знайшли відображення в працях Е.Тромова, В.Кутисо-

ва, П.Лаврова, Б.Мейлаха та ін.; психологічні особливості творчого розвитку дітей різних вікових груп вивчали З.Богуславська, А.Виготський, О.Запорожець, О.Леонтьєв, О.Лук, С.Рубінштейн та ін.; дидактичні умови розвитку творчих сил і можливостей дітей висвітлювали у своїх працях Ю.Бабанський, І.Підласий, О.Савченко та інші.

Істотного значення для розв'язання проблеми розвитку творчих здібностей молодших школярів на уроках образотворчого мистецтва у школі набули праці, що стосуються художньо-естетичного виховання учнів різних віко-

Навчання в сучасній школі покликане не лише передавати учням необхідний досвід пізнання навколишньої дійсності, а й розвивати їхній творчий потенціал, стимулювати розвиток творчих сил і можливостей. У вирішенні цього завдання належне місце покли-

вих груп (Є. Антонович, В. Бехтерев, Г. Беда, Н. Ветлугіна, Є. Ігнат'єв, І. Кабиш, В. Кіреєнко, Т. Кошарова, В. Олішнік / 4 /, Н. Сакулна та ін.) і організації їхньої творчої роботи (І. Волков, Є. Ігнат'єв, Б. Менський та ін.).

Водночас слід зазначити, що особливості творчої роботи учнів на уроках образотворчого мистецтва замишаються ще не досить висвітленими сторонами сучасних вимог до науково-педагогічної літератури.

Метою статті є конкретизація особливостей творчої роботи на уроках образотворчого мистецтва в початковій школі, а також означення ряду вимог щодо її ефективного проведення.

Процес організації творчої роботи молодших школярів має ряд особливостей, що характеризуються: 1) механізмом художньої творчості дітей молодшого шкільного віку; 2) спрямованістю творчої роботи учнів на уроках образотворчого мистецтва; 3) психічного регуляцією учнів на уроках образотворчого мистецтва; 4) досвідом, якого потребують молодші школярі для виконання творчої роботи на уроках образотворчого мистецтва.

Розглянемо ці особливості докладніше.

1. Механізм художньої творчості дітей молодшого шкільного віку. Розгляд цього питання зумовлюється тим, що художня творчість є результатом процесів, характерних для людини на певних етапах її розвитку. У молодшому шкільному віці розвивається абстрактно-логічне і просторово-образне мислення. Роль їх у художній творчості дітей вчені оцінюють по-різному.

У працях психологів, присвячених вивченню шляхів розвитку дитячої художньої творчості, ми знаходимо основні моменти творчого процесу: первинне переживання (служить поштовхом для створення); явище виражальної діяльності (матеріал для творчості); явище оформлення (організації або упорядкування) матеріалу.

Певний інтерес з погляду системно-структурного підходу до визначення механізму дитячої творчості у психологічному розумінні становлять праці Я. Пономарьова. Вказуючи на існування різноманітних сфер-рівнів організації творчості, він наголошує на необхідності розроблення комплексу критеріїв, що відповідають цим сферам. На його думку, успіх розроблення кожного з таких критеріїв перебуває в безпосередній залежності від ступеня осмислення питання про сутність творчості, взятої у найбільш загальному вигляді — як узагальнення всіх його виявів на рівнях різних сфер [6, с. 42]. Учений указує на застосування двох основних рівнів дослідження: емпіричного та фундаментального. На емпіричному рівні відбувається пізнання, на фундаментальному, який є надбудовою емпіричного, відбувається розчленування внутрішньоречових зв'язків та виявлення їхніх закономірностей. Автор тео-

ретично доводить, що творчу діяльність взагалі неможливо безпосередньо піддати експериментальному дослідженню (там само, с. 114). Я. Пономарьов зазначає, що необхідність логічного вирішення виникає там, де людина зобов'язана передати знайдене нею рішення іншому (або зробити аналогічний завіт собі). Така ситуація зобов'язує до того, щоб поділити цілісно зображений у первинній моделі хід взаємодії суб'єкта з об'єктом і зміни, які відбулися в об'єкті завдяки прямому або логічному результату цієї дії.

На позитивну оцінку заслугу наведений автором експериментально встановлений факт неоднорідності специфічних для людини дій, наявність у такому випадку прямого (усвідомленого) та побічного (неусвідомленого) продуктів.

Я. Пономарьов розробив принцип системно-структурного підходу, згідно з яким «пошук невідомого» здійснюється за допомогою механізму взаємодії інтуїтивного та логічного. Цей принцип дав можливість говорити про розуміння творчості як про механізм продуктивного розвитку, здійснити розподіл її на структурні рівні організації, виділити психологічний рівень та визначити його ставлення до суміжних факторів — соціального та органічного, окреслити внутрішню неоднорідність психічного.

Свій варіант характеристики ознак творчого акту дає інший дослідник психології творчості О. Лук, який ознаками творчого акту вважає необхідність попередніх знань, підсвідоме асоціювання далеких понять та критичну оцінку отриманого результату.

Підтверджуючи думку В. Роттенберга про важливість розвитку просторово-образного мислення, О. Лук вказує на відмінності між людьми за ступенем обдарованості. Це залежить від уроджених якостей та від того, що людина отримала в ранньому дитинстві. На його думку, в сучасній початковій школі «головною метою має бути набуття узагальнюючих стратегій. Для цього центр ваги слід перенести із заучування і запам'ятовування на розвиток допитливості та самостійності» [2, с. 59].

Аналізуючи праці зарубіжних учених щодо визначення якостей і показників творчих особистостей, можна помітити, що кожен дослідник пропонує свій набір найбільш істотних, з його точки зору, ознак. Але серед них є ознаки, які майже всі автори вважають основними. Це: а) відкритість досвіду, чутливість до нового, здатність бачити й ставити проблему, існування інтелектуальної та творчої іншати́ви; б) широке узагальнення явищ, не пов'язаних між собою неочікуваним понятійним зв'язком; в) побли́зкість мислення, що характеризується багатством та різноманітністю ідей, асоціацій з приводу виникнення незначного стимулу; г) гнучкість мислення, здатність до швидкого переходу з однієї категорії в іншу, від

одного засобу вирішення до іншого, г) оригінальність.

Розкриваючи особливості творчості на уроках образотворчого мистецтва у початковій школі, слід звернути увагу на те, що є спільним для багатьох дослідників дитячої художньої творчості. За висловом Т. Кошарової, творчий характер діяльності передбачає виникнення і розвиток задуму, адже дитина не просто переносить те, що запам'ятовувала, — у неї виникають переживання у зв'язку з цим предметом, певне ставлення до нього. Єдине уявлення викликає те, що сприймається у різний час за різних обставин. З цього створюється образ, який дитина висловлює за допомогою зображальних засобів.

На думку П. Підкасистого, реальною основою збудження творчої активності учня в усіх ланках навчального процесу є поєднання відтворення (репродукції) та творчості. Змістом творчої роботи він вважає осмислення проблеми, припущення про можливість відкриття невідомого в невідомій сфері або принципово нового знання про певні явища. Важливу роль при цьому має відігравати мотивація. Завдання навчання на уроках образотворчого мистецтва полягає в тому, щоб разом із викладанням фактів для засвоєння їх учнями показати їм зразки теоретичного узагальнення цих понять, озброїти їх методами осмислення суті явищ і процесів доволишнього світу, засобами зображення їх у внутрішньому взаємозв'язку виховати вміння бачити специфічні, відмінні риси прояву того чи іншого поняття або явища в різних умовах. Автор наголошує на тому, що у цьому разі елементи творчості будуть виявлятися навіть на стадіях засвоєння й репродукції раніше здобутих шаблонних знань. П. Підкасистий підкреслює, що «творча діяльність учня, психологічна природа якої пов'язана з індивідуальним мисленням, неминуче містить у собі відтворення знань і окремих способів розв'язання проблем, які раніше вважалися в суспільно-історичній практиці творчими і які продовжують бути творчими для індивіда, незалежно від принципівими основами їхнього розв'язання» [5, с. 33].

П. Підкасистий стверджує, і з ним не можна не погодитися, що в пізнавальній діяльності учня репродуктивні процеси, що відбуваються як наслідок виконання, виступають у поєднанні з елементами творчих процесів, які виявляються у накопиченні особистого практичного й пізнавального досвіду, в індивідуальному переосмисленні суспільного досвіду в особисті знання. Те саме визнає і Б. Щербаков, який зазначає, що зображальна діяльність дитини — явище, в якому розкривається сутність, виражуються різні завдання.

2. Спрямованість творчої роботи учнів на уроках образотворчого мистецтва визначається рядом проблем. Це:

— небезпечність нав'язування стереотипів реального зображення довколишнього світу та предметного середовища до моменту народження потреби в них. У молодшому шкільному віці це зумовлено труднощами у розв'язанні композиційних проблем, нездатністю користуватися кольором як виражальним засобом при зображенні конкретного предмета, повільним розмежуванням історичних та нинішніх якостей, складністю розвитку сприйняття простору і перспективи тощо;

— існування певної відмінності між технічними та художніми навичками в творчій роботі. У міру розвитку дитини фактор об'єктивного відображення підвищуватиметься, і тоді дитині дедалі більше для вирішення художніх завдань необхідно буде вдаватися в реальне життя, бачити реальні пропорції, колір, форму, простір [3, с. 79];

— спрямованість на формування продуктивних (творчих) сторін уяви молодших школярів, яка підпорядкована емоційному змісту й об'єднаному вираженню просторо-часових відносин і яка зумовлює грамотне композиційне розміщення;

— необхідність включення елементів емоційного протиставлення до завдань творчого характеру. За таких умов учень має змогу висловити за допомогою кольору своє ставлення до зображуваного.

Означені проблеми дають можливість враховувати вікові та фізіологічні особливості розвитку дитини молодшого шкільного віку.

У такому аспекті до особливостей творчої роботи на уроках образотворчого мистецтва також слід віднести: неможливість відображення художньої діяльності у понятійній формі, у вигляді певних формул, графіків тощо, обмеженість можливостей словесного пояснення; багатоваріантність знайдених засобів і вирішення навчальних завдань, що не мають єдиної правильної відповіді.

3. Психічна регуляція творчої роботи молодших школярів на уроках образотворчого мистецтва. Важливою складовою творчої роботи є психічні процеси, що регулюють творчу діяльність. Відображуючи предмети й явища в сукупності їхніх якостей і частин за безпосереднього впливу на органи чуття, сприйняття слугує регулятором взаємодії дитини з навколишнім світом. Оскільки сприйняття — процес суто індивідуальний, то образи, які виникають в уяві дітей, можуть істотно відрізнятися один від одного. Тому завдання учителя — забезпечити кожному учневі умови для правдивого, такого, що відповідає дійсності, повного і всебічного сприйняття довколишнього світу.

На відміну від уявлення основною функцією уяви, на думку А.Виготського, є «організація таких форм поведінки, які ще ніколи не зустрічалися в досвіді людини» [1, с. 183]. Механізм твор-

чої уяви як процесу пов'язується із поняттями дисоціації (розщеплення й відбір цілісних вражень) та асоціації (поєднання розрізнених і змінених на основі дисоціації елементів). Повний цикл її діяльності завершується лише тоді, коли уява втілюється або кристалізується в зовнішніх образах.

Значну роль у системі психічної регуляції творчої роботи відіграє уявлення, що є відтворенням предметів чи явищ навколишньої дійсності у формі узагальнених наочних образів. Залежно від особливостей предмета, що його уявляють, виділяють два основні види уявлень: візуальне, за яким стоїть реальний образ, і абстрактно-логічне, за яким стоять абстрактні поняття. Розуміння уявлення як процесу оперування образами-уявленнями включає окремі розумові операції, які поділяють на три групи: зміна в процесі уявлення положення об'єкта (або його частин); зміна в процесі уявлення структури об'єкта; одночасна зміна положення й структури.

Важливе місце у структурі психічних процесів, що впливають на творчу роботу, посідають *емоції та почуття*. Емоції є таким внутрішнім організатором реакцій організму, який напружує, збуджує, стимулює або затримує інші реакції. За ними залишається роль внутрішнього регулятора поведінки. Саме тому в психологічних дослідженнях підкреслюється, що жодна форма поведінки не є такою міцною, як пов'язана з нею емоція. Жодна моральна проповідь не виховує так, як живий біль, справжнє почуття. В цьому розумінні апарат емоцій є нібито спеціальним знаряддям, завдяки якому найпростіше впливати на поведінку [там само, с. 140].

Значну роль в організації творчої роботи на уроках образотворчого мистецтва відіграють процеси *пам'яті та мислення*. Пам'ять зберігає попередні обставини життя, діяльності особистості, її минулий досвід. Разом з іншими її видами великого значення набувають, передусім, емоційна (афективна пам'ять на почуття) та образна, що включає зорові, слухові та смакові процеси. Саме тому емоційно насичений навчальний матеріал запам'ятовується краще, ніж емоційно нейтральний.

Важливим елементом психіки у творчій діяльності молодших школярів є готовність пам'яті до використання необхідної інформації як обов'язкової умови продуктивного мислення. В цьому разі зростає роль зближення таких понять: легкість асоціювання, віддаленість асоціації, смислова відстань, гнучкість мислення як здатність швидко та легко переходити від одного класу явищ до іншого, далекого від змісту, та гнучкість мислення як здатність своєчасно відмовитися від невдалого варіанта вирішення.

Учитель образотворчого мистецтва має пам'ятати, що учні початкових класів, які належать практично до однієї вікової групи, виявляють різні можливості щодо прояву творчих нахилів.

У творчому процесі необхідно враховувати здатність мозку до «згортання». Це означає зміну декількох понять одним, віднесенням до більш високого рівня абстракції, здатність до використання об'ємних в інформаційному відношенні символів. Специфічність такого художнього відображення виявляється як *динаміка безперервних переходів від зовнішнього уявлення до внутрішнього змісту, коли реальні засоби формують образ, який у подальшому підлягає інтерпретації на більш високому рівні ідеального*.

Іншою важливою особливістю мислення дітей у процесі творчої роботи є здатність до «зчеплення». Цим психологічним терміном О.Лук називає процес поєднання сприйнятих подорожників і зв'язку нових відомостей із попереднім знанням особистості, без чого інформація, яка сприймається, не перетворюється в знання і не стає частиною інтелекту [2, с. 149].

До істотних рис психіки можна віднести також «здатність до перенесення» навички, набутої при вирішенні одного завдання до моменту вирішення іншого. Інакше кажучи, це процес пошуку аналогій і вироблення узагальненої стратегії, яка у творчій роботі стосується, насамперед, технічної сторони: вибору матеріалу (відповідно до теми техніки), засобів художнього вирішення і меншою мірою змалювання заданих образів, коли перенесення одного образу в інше завдання, хоча й можливе, але втрачає певну новизну й самобутність.

Діти молодшого шкільного віку щедро наділені образним мисленням. Н.Завалова зазначає, що суб'єктивність образу включає момент упередженості, залежності образу від потреб, мотивів, мети, настанов, емоцій людини та ін. Характерною ознакою мислення дітей є здатність до оперування цілісними художніми образами. Тому саме у молодшому шкільному віці вони мають зрозуміти, що все у світі пов'язано та взаємозумовлено. Оскільки психологічні дослідження довели, що художньо-образне мислення є багатofункціональним, то успішна організація творчої роботи з використанням образно-асоціативної його частини відбувається ефективніше за взаємодії різних видів мистецтва.

Образ, який забезпечив би дитині можливість повної та ефективного його побудови, оперування в умовах різних творчих завдань, не можна сформулювати тільки за допомогою чуттєвих даних. Учитель має розкрити значення цих даних і виявити істотні загальні закономірності. З точки зору вимог творчого процесу як діяльності образ набуває значущості лише у тому разі, коли його «чуттєва тканина» (О.Леонтьєв) органічно поєднується зі значенням, утворюючи єдиний сплав чуттєвого та раціонального.

4. Досвід молодших школярів, що впливає на творчу роботу на уроках

образотворчого мистецтва. У дітей молодшого шкільного віку відбуваються певні зміни у ставленні до образотворчої діяльності, виявленні творчих сил і можливостей, тому вони найчастіше звертаються до власного досвіду, що зумовлює потребу урахування його у подальшому розвитку.

Зважаючи на існуючі відмінності у підготовці молодших школярів до малювання, початкова школа покликана створити необхідні умови для засвоєння набутого ними досвіду, оволодіння знаннями й уміннями творчої роботи на уроках образотворчого мистецтва. У молодшому шкільному віці творча робота набуває якісних відмінностей, зокрема відбувається істотна перебудова засобів зображення у малюнку; важливе значення має організація площини паперу; ускладнюється розв'язання композиційних проблем; спостерігаються відмінності у фізіологічних характеристиках між хлопчиками та дівчатками при графічному й кольоровому зображенні, виконанні декоративного малюнка та оволодінні прийомами використання кольору; має місце перехід на новий рівень осмислення зображальних завдань.

Визначають почуттєвий, інтелектуальний та практичний види досвіду. Звернення до **почуттєвого досвіду** пов'язано з викликанням у дитини почуттям стосовно того чи іншого образу або предмета. На формування попереднього досвіду впливають різні види сприйняття, які класифікуються за формами існування матерії (сприйняття часу, руху, простору) та за тривалістю перцептивного процесу. Викладаючи новий навчальний матеріал на уроках образотворчого мистецтва, вчитель має апелювати до життєвого і, зокрема, почуттєвого досвіду учнів молодшого шкільного віку, до того, що їм доводиться спостерігати в навколишньому середовищі.

Досвід молодших школярів охоплює евристичні, інтелектуальні, моральні, естетичні почуття. Спираючись на них, учні молодших класів виявляють творчу активність, прагнуть передати в процесі образотворчої діяльності своє ставлення до світу прекрасного, піднесеного, доброго тощо.

Захоплення творчою роботою, урегульоване часовим регламентом, сприяє розвитку позитивної мотивації, що відзначається підключенням рефлексу самовираження. Як правило, у такому разі діти не обмежуються роботою на уроці, а продовжують у вільний час обмірковувати поставлене перед собою завдання чи здійснювати його.

Творча робота молодших школярів в умовах початкової школи перестає бути ігровою і стає, переважно, навчальною дисципліною. Це означає, що істотно підвищується роль **інтелектуального досвіду** учнів у процесі виконання творчої роботи на уроках образотворчого мистецтва.

Безперечно, у початковій школі неможливо зовсім відмовитися від гри як однієї з найважливіших форм навчання. Проте не слід загравати з учнем, а за допомогою гри потрібно знайти шляхи для розповіді про серйозні речі в образотворчому мистецтві, від чого значною мірою залежатиме успішність оволодіння необхідними знаннями.

Учні початкових класів ще не знають найважливіших закономірностей відображення дійсності на матеріалі образотворчого мистецтва, їм незнайомі ще «таємниці» художньої творчості, адже до школи вони не набули досвіду пізнання образотворчої грамоти. Натомість, вони із задоволенням малюють запропоновані вчителем предмети. При цьому учні оперують наявними у них знаннями та уявленнями. Їх цікавить у творчій роботі не «що», а «як» зображено на малюнку. Це свідчить про збагачення інтелектуального досвіду, який веде до розуміння й глибокого усвідомлення сутності того, що є красивим, виразним, витонченим у предметах і явищах навколишньої дійсності й мистецтва.

Особливість організації творчої роботи молодших школярів на уроках образотворчого мистецтва пов'язана із функціонуванням **практичного досвіду**. Відомо, що цей досвід в учнів молодшого шкільного віку є обмеженим, вони ще не володіють достатніми уміннями практичного характеру. Зміна провідного типу діяльності (О.Леонт'єв) ставить перед педагогом завдання: молодші школярі мають оволодіти найпростішими рухами в процесі малювання і правильної організації дій з приладами.

Методика викладання основ образотворчої грамоти вчителем передбачає таке: а) обмежити демонстрацію готових малюнків тому, що через вікові особливості діти копіюють їх, не «вмикаючи» уяву для потужної роботи; б) відмовитися від тренування за зразками як від методу, що не відпові-

дає меті навчання образотворчого мистецтва та гальмує розвиток творчої уяви та інших психічних особливостей; в) обережно ставитися до особистого показу вчителем досягнення кінцевих результатів творчої роботи, щоб не створити в деяких дітей негативне ставлення до своїх здібностей і, як наслідок, не зменшити мотивацію та інтерес до творчої роботи.

Таким чином, творча робота на уроках образотворчого мистецтва в початковій школі має ряд особливостей, які потрібно враховувати в процесі навчання в загальноосвітній школі. Конкретизація їх дасть змогу визначити ефективність поєднання методів, що сприятиме формуванню творчої особистості засобами образотворчого мистецтва. Від цього залежатиме, яким чином у подальшому слід будувати процес навчання в середніх класах загальноосвітньої школи, в спеціалізованих, навчально-виховних та вищих навчальних закладах.

Література

1. *Выготский А.С.* Психология искусства. — М.: Искусство, 1965. — 392 с.
2. *Лук А.Н.* Юмор, остроумие, творчество. — М.: Искусство, 1972. — 183 с.
3. *Неменский Б.М.* Мудрость красоты. — М.: Просвещение, 1987. — 255 с.
4. *Олійник В.* Формування у молодших школярів навичок образотворчого мистецтва // Актуальні проблеми розбудови національної освіти: 36. наук.-метод. праць. — Київ — Херсон, 1997. — Ч.1. — С.132—134.
5. *Пидкасистый П.И.* Самостоятельная деятельность учащихся. Дидактический анализ процесса и структуры воспроизведения и творчества. — М.: Педагогика, 1972. — 184 с.
6. *Пономарев Я.А.* Психология творчества и педагогика. — М.: Педагогика, 1976. — 280 с.
7. *Психология процессов художественного творчества /* Под ред. Б.С. Мейлаха. — Л.: Наука, 1980. — 286 с.

